

shipbuilding experience acquired by the Russians in this war was not used by the population of the Danube region in the future.

Key words: *boat, galley, galliot, schooner.*

Отримано: 3.09.2017

УДК 94(477) "18/19"

Людмила Новікова

ПРАВО ВОЛОДІННЯ ТЕРИТОРІЄЮ «БЕССАРАБІЇ» у ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СКЛАДНЕ ПЕРЕПЛЕТІННЯ АРГУМЕНТІВ ЗАЦІКАВЛЕНИХ СТОРІН В УМОВАХ РЕГІОНУ-ФРОНТИРУ

У 1812 р. до складу Російської імперії на основі Бухарестського трактату була включена територія між Дністром, Прутом та Дунаєм, що увійшла до складу новоствореної Бессарабської області. Це був регіон, де зустрічалися інтереси територіально близьких держав. Тому особливо гострого значення набувала система аргументації прав володіння цією територією. Серед можливих аргументів зацікавлених у Бессарабії сторін російські автори ХІХ ст. згадують про принципи права завоювання та першого заселення, етнографічний, історичний, економічний. У міжнародному праві використовувалися й інші принципи: географічний, стратегічний. Важливого значення набували питання «що таке Бессарабія?», звідки походить ця назва, які кордони Бессарабії. Відповідь на ці питання часто була покликана створити підґрунтя для принципу завоювання (або також історичного аргументу) у боротьбі за регіон у ХІХ ст.

Межі регіону «Бессарабія» у суспільному дискурсі в межах Російській імперії не були однозначними. Розташування Бессарабії на політично-стратегічному (й історичному) фронті призводило, поряд з отождненням Бессарабії з Бессарабською областю у Російській імперії, до актуалізації поняття «Бессарабія» як південної частини Бессарабської області (Буджака). Такий підхід практично дозволяв виключити зі змагання за Бессарабію (у значенні «Буджак») Молдавське князівство (згодом Румунію). У свою чергу, поняття «Буджак» виступало також не вповні однозначним. «Плаваючий» кордон Бессарабії як Буджака був можливим

саме завдяки своєму прикордонному становищу, у формуванні якого зіграла роль не тільки боротьба Російської імперії за цю територію, але й внутрішня суперечка за територію між Молдавським князівством та Османською імперією, що відбувалася ще щонайменше у XVIII ст. та інші чинники. Уявлення про Бессарабію впливало і на інтерес до неї в Одесі, зокрема, з боку одеського історика, статистика та економіста А. О. Скальковського.

У статті стверджується, що аргумент завоювання території, актуальний для Російської імперії щодо Бессарабії до 1856 р., з цього часу втрачає своє значення. На зміну йому виступають інші аргументи, серед яких економічний, історичний. Особливу роль в системі аргументації прав на територію Бессарабії у період розбудови модерних націй починає відігравати аргумент етнографічний. Він включав в себе посилання на те, що територію Бессарабії (Буджака) з давніх часів заселяли слов'яни і, зокрема, анти. З іншого боку, прибічники етнографічного аргументу опиралися і на значний відсоток українського та російського населення у регіоні в історичних реаліях другої половини XIX ст. Використання етнографічного аргументу дозволяло не тільки імперії, в силу свого офіційного проекту триєдиного «руського народу», наполягати на своїх правах, але й сприяло виробленню доказової бази, з етнографічного погляду, для утвердження українського права на територію Бессарабії-Буджака, зважаючи на значну роль українців у заселенні цього історичного фронтиру країн та народів.

Ключеві слова: Бессарабія, регіон-фронтир, Буджак.

У 1812 р. до складу Російської імперії на основі Бухарестського трактату була включена територія між Дністром, Прутом та Дунаєм, що увійшла до складу новоствореної Бессарабської області. Це був регіон, де зустрічалися інтереси територіально близьких держав: Османської та Російської імперій, Молдавського князівства (васального по відношенню до Туреччини), з часом Румунії. Крім того, у літературі полемічного характеру можна побачити й шлейф польських інтересів. Тому особливо гострого значення набувала система аргументації прав володіння цією територією. Ми вже зверталися до вивчення

цього питання на прикладі доробку історика, статистика та економіста А. О. Скальковського [1]. Водночас використання для аналізу історії регіону концепції фронтиру дозволяє розкрити або додатково дослідити нові аспекти проблеми.

У XIX ст. інтерес до Бессарабської області в Російській імперії існував практично постійно. Цьому сприяли такі чинники, як результати Бухарестського мирного договору 1812 р., зміна статусу Бессарабської області у 1828 р. Тоді вона втратила у своєму устрої багато рис автономного характеру; російсько-турецька війна 1828-1829 років. Також це питання викликало неабиякий інтерес у зв'язку з потребою осмислення досвіду перебування області у складі Російської імперії, наприклад, на 1838 р. (для підросійської Бессарабської області практично ювілейний). Викликала реакцію освіченої верстви і втрата Російською імперією частини території Бессарабської області на користь Молдавського князівства у 1856 році. І, безумовно, увага суспільства черговий раз була прикута до Бессарабії у зв'язку з завершенням чергової російсько-турецької війни та боротьбою за повернення півдня Бессарабії (або так званої «власне Бессарабії») до складу Російської імперії, проведенням Берлінського конгресу 1878 року.

Серед можливих аргументів зацікавлених у Бессарабії сторін російські автори XIX ст. згадують про принципи права завоювання та першого заселення [2; 3. 31]. Слід відзначити, що приклад Бессарабії був одним з приватних випадків у XIX ст. в історії територіальних перетворень у Європі у XIX ст., тому перелік аргументів, які їх супроводжували, можна знайти в матеріалах відповідних міжнародних переговорів. Так, під час Берлінського конгресу 1878 р. при визначенні кордонів Болгарії англійській стороні пропонувалися принципи «стратегічні, географічні та етнографічні». Як відзначає сучасник, «при проведенні кордону, по одній і тій самій ділянці, англійці відстоювали одну її частину з причин етнографічних, іншу, повністю з нею однорідну, хотіли вже приурочити до географічних особливостей краю, а далі висували вперед стратегічні». Російська сторона, при визначенні західного кордону Болгарії, погодилася провести її так, щоб «це узгоджувалося з принципом національностей» [4, 33. 51].

У випадку Бессарабії, для Російської імперії спершу особливо важливими були аргументи завоювання та першого заселення, однак принцип завоювання, в умовах поразки у Східній війні, коли значна частина Буджака у 1856 році перейшла до Молдавського князівства, втрачав силу саме для обґрунтування позиції Російської імперії. Отже, право завоювання не могло бути останнім аргументом у суперечці за територію Буджака в умовах продовження історії російсько-турецьких війн. Тому у другій половині XIX ст. при доведенні прав Російської імперії на «Бессарабію» ми бачимо приклади використання й інших аргументів, зокрема, етнографічних, що розвивали далі ідею права на територію на основі першого заселення. Послідовним та невтомним шукачем аргументів та контраргументів у справі обстоювання прав на Бессарабію-Буджак виступив одеський історик, статистик і економіст А. О. Скальковський [5. 239; 6. 105].

Також слід згадати про історичний аргумент, який актуалізувався як потенційний чинник вирішення територіальних питань, зокрема, наприкінці 1870-х років, під час Берлінського конгресу. Саме тоді при негативній реакції Румунії на ідею прелімінарного Сан-Стефанського договору стосовно одночасного визнання незалежності Румунії і обміну Південної Бессарабії на Північну Добруджу [7] в офіційній російській пресі розпочалася палка полеміка, направлена проти позиції румунських парламентарів. Під час цієї полеміки з боку представників Російської імперії стверджувалося, що у 1856 р. Південна Бессарабія була відділена від неї не з *історичних причин* (виділено нами. – Л.Н.) [8. 129-130]. Тобто Румунія, яка отримала державність, очевидно, використовувала історичні аргументи (ймовірно, використовувався факт молдавського володіння територією ще у середні віки, а також прецедент входження території до Молдавського князівства вже у XIX ст.). Історичні аргументи породжували напруження в цьому фронтірі, до того ж в сучасній літературі йшлося про перебування цієї території під владою різних держав в окремі історичні періоди, що мало теж заперечувати використання з боку Румунії історичних аргументів. Остання не мала факту безперервності державного володіння територією, Російська імперія не мала глибокої історичної традиції. Російська імперія в питанні

обґрунтування прав на Бессарабію могла використовувати в умовах XIX ст. практично тільки єдиний історичний аргумент – сучасну історію, і А. О. Скальковський детально розробляє цей принцип аргументації [9. 168,443, 423-429, 436, 438-444; 10. 7; 5. 98; 11].

Ще однією групою аргументів, якими користувалися захисники інтересів Російської імперії, були аргументи економічного характеру, в розробку яких також зробив свій внесок А. О. Скальковський [12], протиставляючи роль інших держав позитивній ролі Російської імперії. Водночас слід відзначити, що, підтримуючи у цьому питанні офіційну точку зору, дослідник залишається у низці питань на суто практичному ґрунті і виявляє більшу самостійність оцінок [13].

Питання «що таке Бессарабія?» та його потенційне підпорядкування принципу завоювання як аргументу у боротьбі за регіон у XIX ст.

Межі регіону «Бессарабія» у суспільному дискурсі в межах Російській імперії не були однозначними. Розташування Бессарабії на політично-стратегічному (й історичному) фронті призводило, поряд з ототожненням Бессарабії з Бессарабською областю, до актуалізації поняття «Бессарабія» як південної частини Бессарабської області (Буджак). Такий підхід практично дозволяв виключити зі змагання за Бессарабію (у значенні «Буджак») Молдавське князівство (згодом Румунію). У свою чергу, поняття «Буджак» виступає також не вповні однозначним. У літературі можна знайти свідчення на користь того, що «Буджак» став ототожнюватися з Бессарабією (або, в умовах Російської імперії, з південною частиною Бессарабської області) в певний історичний період, очевидно, вже у XVIII ст. Тоді як П. Шевальє у середині XVII ст. знає Буджак як велику територію, що належала до Малої Татарії: «...Буджак, тобто країна між Дністром та Борисфеном аж по Дон, або Танаїс...» [14. 56]. Існували й інші варіанти історичного характеру.

Бессарабська область певний час уявлялася для Російської імперії як «задністров'я»: для порівняння можна згадати назву роботи протоієрея П. С. Куницького, що була надрукована у 1913 р. – «Краткое статистическое описание заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портой Оттоманскою в Бухаресте 1812 года».

Імперський уряд надав 10 років для існування тут практично автономії, після чого був розпочатий процес перетворення її на звичайну область держави. Від крайнього фронтиру з молдавською мовою еліти регіон мав переміститися за статусом до становища ближнього фронтиру, а згодом – імперської області (Бессарабська губернія була створена у 1873 р.). Подібну еволюцію у відносинах з Російською імперією пройшла у свій час лівобережна Гетьманщина.

Хоча уявлення про Бессарабію після 1812 р. ніби стабілізували адміністративні кордони Бессарабської області в Російській імперії, насправді поняття залишалося полісемантичним. Водночас зустрічаємо вживання термінів як «Бессарабська область», так і «Бессарабія» з різним наповненням. У зв'язку з цим з'являються ще й такі терміни, як «нижня Бессарабія» тощо. Так, згаданий раніше протоієрей П. С. Куницький, власне Бессарабією називає Ізмаїльську, Килійську, Аккерманську та Бендерську фортеці й Буджак, «так званий степ», де до 1807 р. кочувала татарська ханська орда [15]. Ці вказані П. С. Куницьким кордони Бессарабії відповідають даним, вміщеним у ст. 4 Ясської мирної угоди від 29 грудня 1791 р. (ст.ст.), в якій вказується: «Усі ж землі Російського двору, військами у цій війні завойовані та фортеці, в них розташовані...будуть повернені Порті Оттоманській, Російський Імперський двір повертає блискучій Порті завойовану ним Бессарабію з фортецями Бендерами, Аккерманом, Кілією та Ізмаїлом, з усіма містечкам, слободами, селами та іншим...» [8. 80].

У 20-х рр. ХІХ ст., завдяки зміні статусу Бессарабської області та розвитку періодики, зростає кількість матеріалів, присвячених Бессарабії. Так, на сторінках газети «Одесский вестник» вже у 1828 р. неодноразово з'являлися матеріали стосовно економічного розвитку приєднаної території, перспектив виноробства тощо. У публікації «Краткое статистическое описание Бессарабской области» автор поряд з використанням терміну «Бессарабська область» використовує терміни «нижня Бессарабія», власне Бессарабія, яку татари називали Буджак (що означало кут) [16]. На відміну від П. С. Куницького, автор тільки землі поза Буджаком називає такими, що входили до складу Молдавського князівства [15. 3; 16]. Наголошення на цьому факті стає

зрозумілим з огляду на зростання напруженості у російсько-турецьких стосунках, що вилилася у військовий конфлікт (1828-1829 рр.), і можливістю перегляду попередніх домовленостей між країнами, у тому числі з територіальних питань.

Поряд зі спеціальною увагою, відображеною в назвах праць, до Бессарабської області, існували докладні спеціальні описи, за виразом сучасників, «власне Бессарабії, або Буджака». В них вміщені різні відомості щодо території, населених пунктів, населення. Звертає на себе увагу той факт, що питання про назву «власне так званої Бессарабії», або Буджака не було сталим. З цим ми зустрічаємося, наприклад, у роботі, написаній наприкінці 1820-х років, а надрукованій у 1899 р. під назвою «Статистическое описание Бессарабии так называемой, или Буджака» [17]. Автор значну увагу приділяє історії регіону, з метою пояснити назву та розкрити еволюцію державного її підпорядкування. Він відзначає, що Бессарабія отримала свою назву під час перебування в ній печенігів. За версією автора, вона походила від назви двох давніх народів – бессів та арабів (арабських невільників), що, у свою чергу, дали назви території (Бессія (назва була закріплена за Буджаком під час переходу Дакії у володіння Римської імперії), Арабія). Далі відбувалося чергування на цій території різних народів, у тому числі печенігів та команів – «народу турецького походження». Певний час територія називалася Команією. Далі комани переселилися до Угорщини, а їх місце зайняли волохи, які ще з XI ст. стали переселятися в цю місцевість [17. 7-8].

Існували й варіації версії походження назви «Бессарабія», наприклад, О. Вельтман вважав, що воно могло походити від імені повелителя бессів (яких він поєднує з даками) Бассараба (VII ст.); більш реально від імені роду Бассарабів, які стали спадковими володільцями території між Прутом та Дністром. Водночас автор стверджував, що нижня частина Бессарабії, що належала татарам, отримала власну географічну назву Буджак раніше: «Ім'я її, здається, походило від імені сина Нагая...» [18. 50-53]. В обох випадках походження назви пов'язуються з іменами правителів, а трактування походження назви Буджака з татарським періодом його

історії, що теж відповідає такому аргументу на користь володіння Бессарабією з боку Російської імперії, як принцип завоювання.

Автор «Статистического описания Бессарабии так называемой, или Буджака» теж звертає увагу на визначення кордонів Бессарабії. В умовах зростання конфліктності на молдавсько-татарському фронтірі конфлікт був вирішений за допомогою «Комісії з чиновників відправлених з боку Порти та молдавського дивану» у XVIII ст., яка встановила кордон, окресливши тим самим чітко межі Бессарабії або Буджака. Вона «отримала свої кордони та залишалася безпосередньо належною турецькій Короні» [18. 10]. Тобто автор використовує популярну у його час підставу для перепідпорядкування територій – право завоювання з боку Російської імперії цієї території від Османської імперії (як наслідок російсько-турецької війни 1806-1812 рр.). Щоправда, не коментує при цьому те, що поряд з Бессарабією, до Російської імперії увійшла частина Молдавії між Дністром та Прутом. Очевидно, що васальний статус Молдавії теж був підставою поширювати на неї право завоювання у випадку перемоги Російської імперії над Османською імперією.

Представляє інтерес те, що автор вважає за стару межу між Бессарабією та молдавськими землями так звані троянові вали. Це впливає на визначення кордонів Бессарабії. Він відзначає, що «стара порубіжна межа Бессарабії чи Буджака, що відокремлювала до 1806 року турецько-татарські володіння від приватних молдавських затверджена була насипними курганами двома трояновими валами та іншими знаками, відкрита за вказівками старожилів та відновлена у 1817 р. Комісією, що за Височайшим повелінням здійснювала зняття на план Бессарабії та розмежування її земель» [18. 11]. Як стверджує автор, під час російсько-турецької війни, коли у 1807 р. турки та татари залишили Буджак, молдавські поміщики, що проживали поряд з Буджаком, цей кордон пересунули вглибину татарського володіння. Таким чином, у Буджака з'явилося два кордони – визначений урядовою комісією у XVIII ст. та проведений «за волею» молдавських поміщиків у 1817 р. Як бачимо, Бессарабія стала фронтіром молдово-турецько (татарсько)-російським. Це впливало на процес розмежування території між різними претендентами.

Загалом «плаваючий» кордон Бессарабії як Буджака був можливим саме завдяки своєму прикордонному становищу, у формуванні якого зіграла роль не тільки боротьба Російської імперії за цю територію, але й внутрішня суперечка за територію між Молдавським князівством та Османською імперією, що відбувалася ще щонайменше у XVIII ст. Цікаво, що межувальна Комісія в Російській імперії, що працювала до 1821 р. та результати праці відобразила на карті, поновила обидві межі – стару та «самовільну» поміщицьку. Так, у примітках автор зазначав, що «стара порубіжна межа затверджена в натурі межовими знаками на поворотах її поставлені земляні кургани та за напрямом ліній вириті чотирикутні межові ями. На спірній межі на поворотах насипані теж кургани а по лініях викопані трикутні саженні ями» [18. 12, приміт.].

Уявлення про Бессарабію впливало і на інтерес до неї в Одесі. Одеса була місцем перебування Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова, стратегічно вона займала важливе місце на межі між Буджаком та Очаківською областю. Більше того, іноді цей фронтір також виявлявся «плаваючим», як і уявлення стосовно Бессарабії. Справа у тому, що певний час до складу історичної Бессарабії існувала практика включати й Очаківську область. Включення окремими авторами (П. І. Сумароковим, А. О. Скальковським) Очаківської області до Бессарабії було наслідком Айналі-Кавакської конвенції 1779 р. та інших чинників [19. 164-165; 20. 3]. Зокрема, П. І. Сумароков писав наприкінці XVIII ст., що після переправи через Буг (південний) «я вийшов на берег та вступив у Бессарабію, що була нещодавно володінням Порти, яка, скорочуючи від переможної нашої зброї свої кордони, уступила в останню війну всю цю область Росії, і перенесла звідси за Дністер свої кордони» [21. 190-191].

У випадку сприйняття Очаківської області як Бессарабії, Одеса втрачала своє «фронтірне» становище, і перетворювалася на центр «нового» регіону. Тому не дивно, що саме в Одесі велика увага приділяється Бессарабії як Бессарабській області і як Буджаку. Одеський історик А. О. Скальковський у своїй праці «Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области» докладно

зупиняється на проблемі походження назви «Бессарабія» (яку виводить від імені Бессараб), вважаючи це взагалі «першим питанням», бо для нього ця назва вказувала на залежність відповідної території від Туреччини на час завоювання Російською імперією. На думку автора, до того часу власне Бессарабією як землею Бессараба були землі, що належали ногайським татарам, які знаходилися під управлінням уряду Османської імперії. Ці землі по іншому називалися Буджак, і були степовими районами, південною частиною російської Бессарабської області. Отже, у своїй статті А. О. Скальковський докладає особливих зусиль для скасування можливих претензій з боку представників румунського (молдавського) національного руху [9. 168-170]. Наголос на тому, що Буджаком володіли ногайці та Османська імперія (як відомо, ця територія увійшла до складу Російської імперії після чергової російсько-турецької війни) відповідав прийнятій А. О. Скальковським системі аргументації права володіння територіями, до якої входило архаїчне право на основі завоювання.

Етнографічний аргумент у відстоюванні прав на Бессарабію (Буджак). Етнографічні аргументи апелювали до історичної традиції та до сучасного національного складу Бессарабської області. У літературі спостерігаються як прямі вказівки на значну кількість немолдавського населення в Буджаці, так і опосередковані, до яких можна віднести згадки про участь слов'ян в етногенезі «волохів». Так, автор «Статистического описания Бессарабии так называемой, или Буджака» наводить кілька версій походження молдаван (волохів та молдаван), у тому числі згадує про думку дослідника Ф. Зульцера, який поєднував походження волохів зі слов'янами, зокрема, він вважав, що волохи є частиною «куцо-влахів або румунійців», а влахи, у свою чергу, походили від суміші римлян, слов'ян та готів [17. 8]. Надалі автор стежить за зміною у складі місцевої людності, і водночас – за державним підпорядкуванням Бессарабії. Він згадує приєднання «власне Бессарабії» до Молдавського господарства у 1388 р. Деякий час Молдавія визнавала зверхність Польщі, однак у XIV-XV ст. відбувається її підпорядкування Османській імперії. У цей час турки стали поширювати свою присутність в Бессарабії-Буджаку: «таким чином, турки

утвердилися у цих місцях, то за правом завоювання, то на підставі поступок самого уряду Молдавського...» [17. 10]. В іншому місці автор відзначає: «Відомо, що Бессарабія так звана або Буджак з давніх часів була набута (приобретена) Портою від Молдавського князівства та належала власне турецькій короні» [17. 499-500]. З XIV ст., на думку автора, тут перебували кримські татари, які і «прозвали власне Бессарабію Буджаком» [17. 4]. Татари поширювали свою присутність у «степях Буджацьких», захоплювали володіння молдавські і поширилися на захід майже до Пруту, а на півночі – до Кишиневу [17. 10].

Завдяки входженню Бессарабії до Російської імперії регіон як культурно-етнічний фронтір переживає різкі зміни. Так, в «Статистическом описании Бессарабии так называемой, или Буджака» вказується на те, що за турецького володіння власне Бессарабія була переважно заселена турками та татарами та невеликою кількістю молдаван [17. 17]. Після переселення у 1807 р. татар та турок з Бессарабії вона стала заселятися «жителями з Молдавії, Туреччини, різних Російських губерній, Австрії та інших іноземних володінь». Були приклади більш раннього за часом етапу скорочення кількості мусульманського населення у Буджаці. Історик А. О. Скальковський в одній з праць зазначав (не будучи очевидно повністю впевненим у своїх відомостях), що при взятті за наказом Г. І. Потьомкіна Ізмаїлу, О. Суворов знищив або розігнав майже все мусульманське населення Буджаку [10. 201] (під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр.). Очевидно, більшою мірою це населення мігрувало з території регіону, тому що чергове масове переселення відбулося вже під час нової російсько-турецької війни, через 17 років.

Внаслідок впливу війни 1806-1812 років на бессарабський фронтір повністю змінилося співвідношення між етнічними групами його населення. На кінець 1820-х років у регіоні проживали «молдавани, болгари, росіяни, вірмени, греки, серби, іноземні німецькі поселенці, жиди та цигани» [17. 17]. В опису окремих етнічних груп автор «Статистического описания Бессарабии так называемой или Буджака» до росіян зараховує «великоросіян», представників різних сект, некрасівців, а також «малоросіян»: «зрештою малоросіяни скриваючись від рекрутчини або від поміщиків своїх тікали

сюди з задністра (!, тобто з боку Російської імперії) та поселилися в містах та селищах між іншими жителями». Серед такої групи поселенців як волонтерів згадані усть-дунайські козаки, окрема увага приділяється запорозьким козакам, які «почали переселятися до Бессарабії з Туреччини та Таврійської області» [17. 22-23]. У кількісному відношенні у Буджаці було на 1827 р. 37 859 молдаван (близько 33,6%), 25 679 болгар (близько 22,7%), 21 295 малоросіян, українців (близько 18,8%), 8029 великоросіян (близько 7,1%) (крім того, ще 2265 старообрядців (близько 2%), 299 некрасівців, 42 суботника), 6407 німців (близько 5,7%), 5 турків, та «тих, хто складає суміш націй»: запорозьких козаків – 184, усть-дунайських – 474 (значну частину з цих категорій, очевидно, можна зарахувати до українців). До складу населення входили також греки, поляки, євреї, вірмени, цигани, та змішані в національному відношенні волонтери, арнаути. Всього проживало 112 722 чоловік [17. 26], з них українці та росіяни складали (з урахуванням сект та запорозьких й усть-дунайських козаків) не менше 28 %.

У «Статистическом описании Бессарабии так называемой, или Буджака» можна знайти також і свідчення тому, що переміщення фронтиру відбивається у факті залишення татарами своїх селищ та вселення до них представників інших національностей. Частина селищ на 1817 р. була незаселеною. Тут ми можемо зафіксувати ще один фронтір, який проходив всередині окремих населених пунктів, причому мав не горизонтальний, а вертикальний характер, тому що практично не співіснували ті, що були жителями та стали жителями регіону, а відбувалася зміна населення внаслідок еміграції попереднього. Зв'язком між «шарами» населення була матеріальна культура, власне селища татар.

Для Російської імперії за таких умов особливої ваги набувало питання кількості так званого «руського» населення Бессарабії-Буджака. З цим питанням було пов'язано і стеження за часом появи слов'ян в регіоні. Зокрема, переселення слов'ян на територію Бессарабії у V ст. висвітлює О. Ф. Вельтман. Він, опираючись на думку І. Х. Гаттерера, зараховує до слов'ян і вєнедів, і лігів, а також даків та гетів. Згодом Бессарабія, на думку О. Ф. Вельтмана, стала землею слов'ян антів тощо. Згадує він також про лютичів та тиверців,

і робить припущення, що останні заснували Білгород (Акерман) [18. 31-32, 34].

Увагу поширенню «руського» елемента в Бессарабії приділяє А. О. Скальковський. Слід відзначити, що історик термін «руський» вживає не тільки як «російський», але такий, що відповідає концепції триєдиного «руського народу» (що мав включати до свого масиву українців, росіян та білорусів). Відомо, що до «руського» населення півдня України він у своїх роботах включає козаків та українців. У своєму дослідженні «Историческое введение в статистическое описание» він згадує так зване «руське проникнення» у Подунав'я (у XVIII ст. – купців, українського козацтва, до найдавніших часів відносить знайомство з регіоном (Білгородчиною) запорозького козацтва [9. 191-192]).

У 1856 р. за Паризьким трактатом (ст. 20-21) було визначено від'єднання частини Бессарабії від Російської імперії і приєднання її до Молдавського князівства, під верховною владою «Блискучої Порти»: «початком цієї граничної межі визначається пункт на березу Бурнаса; вона приєднається перпендикулярно до Аккерманської дороги, по якій буде слідувати до Траянові вала, піде південніше Болграду і потім вгору по річці Ялпук до висоти Сарацика та до Катаморі на Пруті».

Після створення об'єднаного князівства Валахії і Молдавії у 1859 р. (що, ймовірно, дозволяло поставити питання про перегляд договору, який передбачав передачу значної частини Бессарабії (Буджака) Молдавському князівству), у 1861 р. А. О. Скальковський звертається до використання етнографічного аргументу прав володіння. Історик стверджує більш «руський» характер Буджака, у порівнянні з північною частиною Бессарабської області Російської імперії [12]. Певним чином висновки А. О. Скальковського стосовно характеру населення підтверджують дані Всеросійського перепису населення 1897 року. Скоріше за все, українців було більше, ніж зазначається в літературі. Зокрема, на думку В. Бутовича, у Хотинському повіті у 1907 р. під молдаванами малися іноді на увазі і українці (очевидно, під впливом концепції єдиної «волоської» православної спільноти, що поширювалась в Австрійській Буковині в XIX ст.). За підрахунками Л. С. Берга, зокрема, в Аккерманському повіті

українці становили 26,7%, в Ізмаїльському – 19,6%, водночас росіяни відповідно 9,6 та 12,4%. Тобто так звані в імперському дискурсі «руські» (українці та росіяни разом) вже на 1897 рік становили помітну кількість: в Аккерманському повіті – 36,3%, в Ізмаїльському – 32 %. Для порівняння – у Кишинівському повіті українці та росіяни разом склали 5% населення повіту. Помітним виключенням з північних повітів Бессарабської області, на яке не звернув увагу А. О. Скальковський, захопившись долею Буджака, був Хотинський повіт. На 1897 р. українці становили 53,2%, росіяни – 5,8% в населенні повіту [22. 42-44].

Етнографічний аргумент (у тому числі його історичний аспект, коли автори вказували на історичні прецеденти заселення Бессарабії ще давніми слов'янами) і надалі залишався дуже важливим, в умовах становлення модерних націй. В одній популярній брошурі кінця ХІХ ст. «Русские в Бессарабии до ея присоединения к России» [23], що була присвячена пам'яті Катерини ІІ, автор простежує «історію перебування руських в межах Бессарабії взагалі, починаючи з найдавніших часів до приєднання її до Росії, у тому числі з історією подвійного перебування руських військ в Бессарабії, у царювання Катерини ІІ». Звичайно, слід враховувати той факт, що поняття «руський» є для ХІХ ст. достатньо широким, автор починає з часів Київської Русі.

Вже на початку ХХ ст., як наслідок дальшого розвитку уваги до теми національності, етнографічний чи національний аргумент практично досягає апогею у своєму значенні. Дальшого розвитку зазнали ідеї, висловлені ще у першій половині ХІХ ст. (зокрема, згаданим раніше О. Ф. Вельтманом). У роботі Л. С. Берга, що вийшла в умовах перебування з 1918 р. Бессарабії у складі Румунського королівства, «Население Бессарабии: этнографический состав и численность» у якості епіграфу була використана цитата з однієї з праць відомого вченого О. О. Шахматова 1916 р.: «Прабатьківщиною руського народу була територія антів, що займали простір між Прутом та Дніпром». Як відзначав при цьому Берг, «Таким чином, Бессарабія бачила зорю історії руського народу, який ще у той час не встиг розділитися на три гілки: великорусів, малорусів та білорусів». Далі автор вказує на те, що, у свою чергу, відомий український історик

М. С. Грушевський, сучасник О. О. Шахматова, «бачив в антах малорусів» (українців) [22. 12-13].

Отже, особливі умови бессарабського фронтиру впродовж XIX ст. сприяли оформленню системи різних аргументів у справі доведення права володіння регіоном з боку Російської імперії. За допомогою цих аргументів ця держава, в особі своїх захисників серед інтелектуального прошарку, намагалася заперечити можливі претензії різних сторін. З плином часу та зміною суспільних пріоритетів, зростанням уваги до економічних та національних питань змінювався й перелік цих аргументів. Дедалі більшу роль почав відігравати етнографічний або національний, який був пов'язаний з принципом першого заселення. Використання цього аргументу дозволяло не тільки імперії, в силу свого офіційного проекту триєдиного «руського народу», наполягати на своїх правах, але й сприяло виробленню доказової бази, з етнографічного погляду, для утвердження українського права на територію Бессарабії-Буджака, зважаючи на значну роль українців у заселенні цього історичного фронтиру країн та народів.

Джерела та література:

1. Новікова Л. Придунайський регіон як об'єкт дослідження у XIX ст. : на прикладі доробку А. О. Скальковського (1808-1898) / Людмила Новікова // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2009. – Вип. 4. – С. 127-142.
2. Гагемейтер Ю. О распространении Российского государства с единой державы Петра I до смерти Александра I / Ю. Гагемейстер. – СПб., 1835.
3. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. География, этнография и народосчисление Новороссийского края / Аполлон Скальковский. – Одесса : В тип. А. Нитче, 1850.
4. Анучин А. С. Берлинский конгресс 1878 года / А. С. Анучин. – СПб. : Тип. Т-ва п.ф. «Электро-типография Н. Я. Стойковой», 1912.
5. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края / Аполлон Скальковский. – Одесса : Тип. Францева и Нитче, 1853.

6. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 200. – Спр. 30.
7. Скальковский А. Что такое Бессарабия / Аполлон Скальковский // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).
8. Виноградов В. Н. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. Документы и материалы / В. Н. Виноградов, М. Д. Ерещенко, Л. Е. Семенова, Т. А. Покивайлова. – М., 1996.
9. Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. Ст. 1-2 / Аполлон Скальковский // Журнал министерства внутренних дел. – 1846. – Ч. 13.
10. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / Аполлон Скальковский. – Одесса, 1836. – Ч. 1.
11. Скальковский А. Влияние исламизма на общественное развитие в Новороссийском крае / Аполлон Скальковский // Правда. – 1878. – 4 (16) марта (№ 152).
12. Скальковский А. Торгово-промышленное значение Бессарабии / Аполлон Скальковский // Одесский вестник. – 1861. – 10 янв.
13. Скальковский А. Измаильское градоначальство в 1847 г. / Аполлон Скальковский // Журнал министерства внутренних дел. – 1849. – Ч. 25. – С. 419-422.
14. Шевалье П. Розвідка про перекопських татар / П'єр Шевальє // Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі : пер. з фр. Ю. Назаренко. – К. : Томіріс, 1993.
15. Куницкий П. Краткое статистическое описание заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портой Оттоманскою в Бухаресте 1812 года / Петр Куницкий. – Спб., 1813.
16. Краткое статистическое описание Бессарабской области (Извлечение из большего сочинения) // Одесский вестник. – 1828. – № 24.
17. Статистическое описание Бессарабии так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана сего края, составленное при гражданской съемке Бессарабии производившей по Высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828-й год / Издание Аккерманского земства. – Аккерман, 1899. – Режим доступа:

https://www.academia.edu/13371117/%D0%9E%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%91%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%B8_%D0%B8%D0%BB%D0%B8_%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BA%D0%B0_Description_of_Bessarabia_or_Budzhak_1899 – Останній перегляд: 23.11.2017.

18. Вельтман [А.] Начертание древней истории Бессарабии, с присовокуплением исторических выписок и карты, сочиненное Генерального штаба штабс-капитаном Вельтманом / А. Вельтман. – Москва : В тип. С. Селивановского, 1828.

19. Гросул В. Я. Система управления Молдавии в составе России (XVIII – начало XX в.) / В. Я Гросул // Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. – Москва, 1997.

20. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории г. Одессы, 1793-1823 / Аполлон Скальковский. – Одесса : Гор. Тип., 1837.

21. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: с историческим и топографическим описанием всех тех мест / Павел Сумароков. – Москва : В университет. тип. у Ридигера и Клаудия, 1800.

22. Берг А. С. Население Бессарабии : этнографический состав и численность (с 10-верстной этнографической картой) / А. С. Берг / РАН. – Петроград, 1923.

23. Русские в Бессарабии до ее присоединения к России. Исторический очерк. – Кишинев : Литография Э. Шлиомовича, 1896. – 36 с.

References

1. Novikova L. Prydunays'kyi region yak object doslidzhennia u XIX st. : na prykladi dorobku A. O. Skal'kovs'kogo (1808-1898) // Chornomors'ka mynuvshyna. Odesa, 2009. Vyp. 4. S. 127-142. (in Ukrainian).
2. Gagemeister Yu. O rasprostranienii Rossiyskogo gosudarstva s yedynoderzhaviia Petra I do smierti Aleksandra I. SPb., 1835. (in Russian).
3. Skal'kovskiy A. Opyt statisticheskogo opisaniia Novorossiyskogo kraia. Ch. 1. Geographiia, etnographiia i

- narodoschisleniie Novorossiyskogo kraia. Odessa : V tip. L. Nitche, 1850. (in Russian).
4. Anuchin A. S. Berlinskiy congress 1878 goda. SPb. : Tip. T-va p. f. «Electro-tipographiia N. Ya. Stoikovoy», 1912. (in Russian).
  5. Skal'kovskiy A. Opyt statisticheskogo opisaniia Novorossiyskogo kraia. Ch. 2. Khoziaistviennaia statistika Novorossiyskogo kraia. Odessa : Tip. Frantseva i Nitche, 1853. (in Russian).
  6. Derzhavnyi arkhive Odes'koyi oblasti. F. 1. Op. 200. Spr. 30. (in Ukrainian).
  7. Skal'kovskiy A. Chto takoe Bessarabiia // Pravda. 1878. 17 (29) marta (№ 63). (in Russian).
  8. Vinogradov V. N. i dr. Bessarabiia na perekrestke evropeiskoy diplomatii. Dokumenty i materially. M., 1996. (in Russian).
  9. Skal'kovskiy A. Istoricheskoe vvedeniie v statisticheskoe opisaniie Bessarabskoy oblasti. St. 1-2 // Jurnal Ministerstva vnutrennikh del. 1846. Ch. 13. (in Russian).
  10. Skal'kovskiy A. Khronologicheskoe obozreniie istorii Novorossiyskogo kraia. Odessa, 1836. Ch. 1. (in Russian).
  11. Skal'kovskiy A. Vliianiie islamizma na obschestvennoie razvitiie v Novorossiyskom kraie // Pravda. 1878. 4 (16) marta (№ 152). (in Russian).
  12. Skal'kovskiy A. Torgovo-promyshliennoie znacheniiie Bessarabii / Apollon Skal'kovskiy // Odesskiy vestnik. – 1861. – 10 yanv. (in Russian).
  13. Skal'kovskiy A. Izmail'skoe gradonachal'stvo v 1847 g. // Jurnal Ministerstva vnutrennikh del. 1849. Ch. 25. S. 419-422. (in Russian).
  14. Shevaliie P. Rozvidka pro perekops'kykh tatar // Shevaliie P. Istoriia viiny kozakiv proty Pol'schi : per. z fr. Yu. Nazarenko. K. : Tomiris, 1993. (in Ukrainian).
  15. Kunitskiy P. Kratkoie statisticheskoe opisaniie zadniestrovskoy oblasti, prisoiedinionnoy k Rossii po mirnomu traktatu, zakliuchonnomu s Portoy Ottomanskoy v Bukhareste 1812 goda. SPb., 1813. (in Russian).
  16. Kratkoie statisticheskoe opisaniie Bessarabskoy oblasti (Iz vlecheniie iz bol'shego sochinieniia) // Odesskiy vestnik. 1828. № 24. (in Russian).

17. Statisticheskoye opisanie Bessarabii tak nazyvaiemoy, ili Budjaka, s prilozheniem general'nogo plana sego kraia, sostavlennoye pri grazhdanskoy sjiomke Bessarabii proizvodivshey po Vysochaisheму povieleniiu razmiezhevaniye ziemel' onoy na uchastki s 1822 po 1828-y god / izdaniye Akkermanskogo ziemstva. Akkerman : Tip. I. M. Grinshteina, 1899. (in Russian).
18. Vel'tman [A.]. Nachertaniye drevney istorii Bessarabii, s prisovokupleniem istoricheskikh vypisok i karty, sochinionnoye General'nogo shtaba shtabs-capitanom Vel'tmanom. Moskva : V tip. S. Sielivanovskogo, 1828. (in Russian).
19. Grosul V. Ya. Sistiema upravleniia Moldavii v sostavie Rossii (XVIII – nachalo XX v.) // Natsyonal'nyie okrainy Rossiiskoy impierii: stanovlenie i razvitiye sistiemy upravleniia. Moskva, 1997. (in Russian).
20. Skal'kovskiy A. Piervoie tridtsatilietie istorii g. Odessy, 1793-1823. Odessa : Gor. tip., 1837. (in Russian).
21. Sumarokov P. Putieshestviye po vsiemu Krymu i Biessarabii v 1799 godu : s istoricheskim i topographicheskim opisaniem vsekh tekhn miest. Moskva : V univiersitet. tip. u Ridigera i Claudiia, 1800. (in Russian).
22. Berg L. S. Nasieleniye Bessarabii : etnographicheskiiy sostav i chisliennost' (s 10-verstnoy etnographicheskoy carto) / RAN. Pietrograd, 1923. (in Russian).
23. Russkiye v Bessarabii do yeya prisoedinieniia k Rossii. Istoricheskiiy ocherk. Kishiniov : Litographiia E. Shliomovicha, 1896. 36 s. (in Russian).

**ПРАВО ВЛАДЕНИЯ ТЕРРИТОРИЕЙ «БЕССАРАБИИ» В XIX –
НАЧАЛЕ XX ВЕКА: СЛОЖНОЕ ПЕРЕПЛЕТЕНИЕ
АРГУМЕНТОВ ЗАИНТЕРЕСОВАННЫХ СТОРОН В
УСЛОВИЯХ РЕГИОНА-ФРОНТИРА**

В 1812 г. в состав Российской империи на основе Бухарестского трактата была включена территория между Днестром, Прутом и Дунаем, которая вошла в состав Бессарабской области. Это был регион, где встречались интересы территориально близких держав. Поэтому особо острое значение приобретала система аргументации прав владения этой территорией. Среди возможных аргументов заинтересованных в Бессарабии сторон авторы XIX в. упоминают принцип права завоевания и первого поселения, этнографический, исторический, экономический. В международном праве использовались и другие принципы: географический, стратегический. Особое значение приобретали вопросы о том, «что такое Бессарабия?», откуда происходит это название, какими являются границы Бессарабии. Ответ на эти вопросы часто был призван создать основу для принципа завоевания (или также исторического аргумента) в борьбе за регион в XIX в.

Границы региона «Бессарабия» в общественном дискурсе Российской империи не были однозначными. Расположение Бессарабии на политико-стратегическом (и историческом) фронтире приводило, вместе с отождествлением Бессарабии с Бессарабской областью, к актуализации понятия «Бессарабия» как южной части Бессарабской области (Буджака). Такой подход практически позволял исключить из спора за Бессарабию (в значении «Буджак») Молдавское княжество (позже Румынию). В свою очередь, понятие «Буджак» выступало также как не вполне однозначное. «Плавающая» граница Бессарабии как Буджака была возможна именно благодаря своему приграничному положению, в формировании которого сыграла роль не только борьба Российской империи за эту территорию, но и внутренние споры за территорию между Молдавским княжеством и Османской империей, которая имела место

еще по крайней мере в XVIII в., и другие факторы. Представление о Бессарабии влияло и на интерес к ней в Одессе, в частности, со стороны одесского историка, статистика и экономиста А. О. Скальковского.

В статье утверждается, что аргумент завоевания, актуальный для Российской империи в отношении Бессарабии до 1856 г. с этого времени утрачивает свое значение. На смену ему выступают другие аргументы, среди которых экономический, исторический. Особенную роль в системе аргументации прав на территорию Бессарабии в период создания модерных наций начинает играть аргумент этнографический. Он включал в себя ссылку на то, что территорию Бессарабии (Буджака) с древних времен населяли славяне и, в частности, анты. С другой стороны, сторонники этнографического аргумента опирались и на значительный процент украинского и русского населения в регионе в исторических реалиях второй половины XIX в. Использование этнографического аргумента позволяло не только империи, в силу своего официального проекта триединого «русского народа», настаивать на своих правах, но и содействовало созданию доказательной базы, с этнографической точки зрения, для утверждения украинского права на территорию Бессарабии-Буджака, принимая во внимание значительную роль украинцев в заселении этого исторического фронта стран и народов.

Ключевые слова: Бессарабия, регион-фронтир, Буджак.

Lюдмила Novikova

**OWNERSHIP ON THE TERRITORY OF "BESSARABIA" IN THE
XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY:
A COMPLEX TANGLE OF ARGUMENTS OF INTERESTED
PARTIES IN CIRCUMSTANCES OF REGION-FRONTIER**

It was in 1812, that the Russian Empire on the basis of the Bucharest treatise had included the territory between the Dniester, Prut and the Danube, which became part of the newly formed Bessarabian area. It was the region where the interests of geographically close countries faced. Therefore the system of argumentation of property rights on this territory has acquired

particularly acute significance. Among the possible arguments of the interested in Bessarabia parties Russian writers of the 19th century mentioned the principles of the right of conquest and the first settlement, ethnographic, historical, economical. In international law were used and other principles like following: geografic, strategic. The important value the questions have got: «what is Bessarabia?», what's origin of its name, what are the borders of Bessarabia. The answers to these questions often were intended to create a basis for the principle of conquest (or also for historical argument) in the struggle for the region in the nineteenth century.

The borders of «Bessarabia» region in public discourse within the Russian Empire were quite ambiguous. Location of Bessarabia on the political-strategic (and historic) frontier led, along with the identification of Bessarabia with Bessarabia area (oblast) in the Russian Empire, to actualize of the concept of «Bessarabia» as the southern part of Bessarabia area (oblast) (Budjak). This approach allowed virtually to exclude from competition for Bessarabia (in the meaning of «Budjak») Moldavian Principality (later Romania). In turn, the notion of «Budjak» was also not completely unambiguous. «Floating» border of Bessarabia as Budjak was possible due to its border position, in the formation of which a role played not only fight of the Russian Empire for this territory, but also internal dispute over territory between the Moldavian Principality and The Ottoman Empire which existed at least in the XVIII century, and other factors. The imagination on Bessarabia affected the interest to it in Odessa, in particular, on the part of the Odessa historian, statistics and economist A. Skal'kovs'ky.

The article argues that the argument of the conquest of the territory concerning Bessarabia which was important to the Russian Empire until 1856, this time lost its meaning. It has been changed by other arguments, including economic, historical. A special role in the system of the rights on the territory of Bessarabia in the epoch of the development of modern Nations the ethnographic argument started to play. It included a reference to the fact that the territory of Bessarabia (Budjak) since ancient times were inhabited by Slavs and, in particular, by Ants. On the other hand, adepts of the ethnographic principle paid their attention to a significant percentage of Ukrainian and Russian

population in the region in the historical realities of the second half of the nineteenth century.

The use of ethnographic argument allowed not only the Empire, due to its official project of the «Russian people», insist on its rights, but also promoted the creation of the base of ethnographic evidences for the establishment of the Ukrainian rights in the territory of Bessarabia-Budjak, according the significant role of Ukrainians in settling of this historic frontier of countries and peoples.

Key words: *Bessarabia, region-frontier, Budjak.*

Отримано: 29.11.2017

УДК 94(477=112.2) (045)

Володимир Васильчук

НІМЕЦЬКА ГРОМАДА В УКРАЇНІ ХІХ-ХХ ст.

У статті висвітлюється пристосування німецької громади до умов життя й господарювання на українських землях ХІХ – ХХ ст. Зазначається що, в цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка створила значний вплив на соціально-економічний розвиток України. У сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід із місцевими землеробськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Підкреслено, що перша світова війна та репресивні заходи царизму проти колоністів завдали значної шкоди не тільки їхнім поселенням, а й усій економіці України.

Ключові слова: *німецька громада, поселенці, колоністи, сільське господарство, іноземна колонізація, аграрні відносин, національне питання, репресії.*

Проблема держави успішного розвитку та її безпеки залежить багато в чому від відносин між народами в середині країни. Вивчення історії кожного з етносів – важлива умова становлення сучасного демократичного суспільства. Актуальність вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин держави становить науковий і практичний інтерес з